

UDK: 37.013.42:378.147

Nafisa XUJAYAROVA,
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, (PhD)
E-mail: xujayarova@inbox.ru

Xalqaro innovatsion universiteti dotsenti, I.Tojiyeva taqrizi ostida

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNI INKLYUZIV TA‘LIMGA TAYYORLASHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Аннотация

Maqolada zamonaviy adabiyotda metodologiya, ilmiy bilimlar metodologiyasi, ya'ni ilmiy va kognitiv faoliyatning qurilish tamoyillari, shakllari va usullari haqidagi ta'limot sifatida tushuniladi. Fan metodologiyasi mustaqil tadqiqot sohasi sifatida ilmiy metodlarning mazmuni, imkoniyatlari, chegaralari va o'zaro ta'sirini aniqlashtirish, ilmiy tadqiqotning komponentlarini tavsiflaydi, shuningdek, ilmiy muammoni hal qilish jarayonida tadqiqotchining harakati ketma-ketligi, muammo bayonini ajratib ko'rsatish, tadqiqot predmetini belgilash, tadqiqot mavzusini qurish haqida tasavvur hosil qilishi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: metodologiya, ilmiy-pedagogik tadqiqot, tadqiqot predmeti, kognitiv faoliyat metodologiyasi, fan metodologiyasi, imkoniyati cheklangan bolalar, ilmiy tadqiqotning komponentlari.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К ИНКЛЮЗИВНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Аннотация

В статье под методологией в современной литературе понимается методология научного познания, т. е. учение о принципах, формах и методах построения научно-познавательной деятельности. Методология науки как самостоятельная область исследования описывает компоненты научного исследования, уточняя содержание, возможности, пределы и взаимодействие научных методов, а также формулирует представление о последовательности действий исследователя в процессе решения научной проблемы, выделяя постановку проблемы, определяя предмет исследования, выстраивая тему исследования.

Ключевые слова: методология, научно-педагогическое исследование, предмет исследования, методика познавательной деятельности, методика науки, дети с ОВЗ, компоненты научного исследования.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE PREPARATION OF FUTURE EDUCATORS FOR INCLUSIVE EDUCATION

Annotation

The article is understood in modern literature as a doctrine of methodology, methodology of scientific knowledge, that is, the principles, forms and methods of construction of scientific and cognitive activity. The methodology of science as an independent field of research describes the content, capabilities, boundaries and interaction of scientific methods, describes the components of scientific research, and also describes the sequence of the researcher's action in the process of solving a scientific problem, distinguishes the statement of the problem, defines the subject of research, forms an idea of the construction of.

Key words: methodology, scientific and pedagogical research, subject of research, methodology of cognitive activity, methodology of Science, children with disabilities, components of scientific research.

Kirish. Jahonda inklyuziv ta'limni rivojlanish tendensiyalari va tashkiliy-boshqaruv texnologiyalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Salamanca Deklaratsiyasi inklyuziv ta'limni jahon ta'lim tizimini isloh qilishning innovatsion paradigmalaridan biri sifatida belgiladi. Ushbu deklaratsiya nafaqat xalqaro pedagogik hamjamiyat e'tiborini inklyuziya masalasiga qaratdi, balki dunyoning ko'plab davlatlarida "barchaga mo'ljallangan maktablar" ("inclusive schools") modelini jadal rivojlanishiga turtki berdi.

Mamlakatimizda imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim-tarbiyasi va ularning ijtimoiy hayotga moslashuviga qulay sharoitlar yaratib berilmoqda. Ularni jamiyatga integratsiya qilish, avvalo, imkon qadar salomatligini tiklash maqsadida "Imkoniyati cheklangan bolalar uchun umumiy ta'lim loyihasi" asosida ish yuritib kelinmoqda. 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning 20-moddasi "Inklyuziv ta'lim" deb nomlangan bo'lib, ushbu moddada inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta'lim oluvchilar uchun ta'lim tashkilotlarida ta'lim olishga bo'lgan teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy adabiyotda metodologiya, birinchi navbatda, ilmiy bilimlar metodologiyasi, ya'ni ilmiy va kognitiv faoliyatning qurilish tamoyillari, shakllari va usullari haqidagi ta'limot sifatida tushuniladi. Fan

metodologiyasi uning obyektini, tahlil predmetini, tadqiqot vazifasini (yoki muammosini) komponentlarini, ushbu turdagi muammoni hal qilish uchun zarur bo'lgan tadqiqot vositalarining yig'indisini tavsiflaydi, shuningdek, tadqiqotning ketma-ketligi haqida tasavvurni shakllantiradi.

Metodologiya ("metod" va "logiya") - metodlar va faoliyat vositalari haqidagi ta'limot. Keng ma'noda metodologiya har qanday faoliyatning zaruriy komponentini tashkil qiladi. Metodologik bilimlar ma'lum faoliyat turlarining mazmuni va ketma-ketligini (normativ metodologiya) va amalda bajarilgan faoliyatning tavsifini (tavsif metodologiyasi) belgilaydigan normalar shaklida namoyon bo'ladi. Ikkala holatda ham bu bilimning asosiy vazifasi qaysidir obyektini bilish yoki amaliy o'zgartirish jarayonini ichki tashkil etish va tartibga solishdir.

Metodologiyani qo'llashning eng muhim nuqtalari - muammoni shakllantirish, o'rganish mavzusini qurish va ilmiy nazariyani qurish, shuningdek, natijaning to'g'riligini tekshirish [2].

"Metodologiya – metod haqidagi ta'limot, inson faoliyatini qurish haqidagi fandir. An'anaga ko'ra, metodologiyaning eng rivojlangan sohasi – bu kognitiv faoliyat metodologiyasi, fan metodologiyasi"[3].

Falsafiy ensiklopedik lug'at metodologiyaga ta'rif berishda faoliyat nazariy va amaliy bo'lishi mumkinligini qo'shimcha ravishda ta'kidlaydi: metodologiya nazariy va amaliy

faoliyatni tashkil etish va qurish tamoyillari va metodlari tizimi, shuningdek, bu tizimning ta'limotidir.

Metodologiya tushunchasini aniqlashning eng tipik yondashuvlari I.A.Lipskiy fikricha: "Ba'zi tadqiqotchilar metodologiyani nazariy faoliyatning tuzilishi, mantiqiy tashkil etilishi, metodlari va vositalari haqidagi ta'limot deb hisoblaydilar; boshqalarni bilish va voqelikni o'zgartirish metodlarini shakllantirish va qo'llash tamoyillari va tartiblari haqida; boshqalar murakkab amaliy muammolarni hal qilishning eng umumiy tamoyillari to'g'risida, tadqiqot metodlari haqida; to'rtinchisi - nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish va qurish tamoyillari va metodlari tizimi, shuningdek, ushbu tizim haqidagi ta'limot haqida; beshinchisi - ilmiy-pedagogik tadqiqotlarning boshlang'ich (asosiy) qoidalari, tuzilishi, funksiyalari va metodlari to'g'risida; oltinchisi, bu nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish va qurish tamoyillari va metodlari tizimi, shuningdek, ushbu tizim haqidagi ta'limot deb hisoblaydilar"[4].

Demak, "metodologiya" tushunchasida uning ikkita asosiy ma'nosi bor: 1) fizika sohasida qo'llaniladigan muayyan metodlar tizimi; 2) metodning umumiy nazariyasi, harakatdagi nazariya.

Fan metodologiyasi mustaqil tadqiqot sohasi sifatida ilmiy metodlarning mazmuni, imkoniyatlari, chegaralari va o'zaro ta'sirini aniqlashtirishga intiladi. Y.V.Ushakov ilmiy bilimlarning shart-sharoitlari, vositalari va tamoyillarini umumiy ma'noda aks ettiruvchi metodologik tushunchalar tizimini ishlab chiqadi. Uning vazifasi allaqachon mavjud bo'lgan tadqiqot vositalarini aniqlashtirish va o'rganish, ularni takomillashtirish yo'llarini topish, ya'ni ilmiy metodlarni ishlab chiqishda ilmiy bilimga faol, tanqidiy yondashishni o'z ichiga oladi[5].

Tadqiqot metodologiyasi. L.A.Mikeshina metodologik tahlilning uchta darajasini aniqladi:

aniq ilmiy metodologiya o'z metodlari bilan texnikalar, standartlar bilan shug'ullanadi, aniq ilmiy faoliyatning tamoyillari, metodlarini shakllantiradi, ularni tavsiflaydi va asoslaydi;

umumiy ilmiy metodologiya ko'pgina fanlarda faoliyat ko'rsatuvchi, ularning predmeti va o'rganish obyektiga mos keladigan bilish tamoyillari, metodlari va shakllari haqidagi ta'limot;

bilimning falsafiy tahlili, so'ngra falsafiy g'oyalar, yondashuvlar, mulohaza yuritish usullari, ular muayyan sharoitlarda ilmiy-bilish faoliyatni o'rganishda qo'llanilishi mumkin.

Ye.G.Yudin metodologiyaning to'rtta darajasini ajratib ko'rsatadi:

falsafiy metodologiya - bilish nazariyasi sifatida gnoseologiyaning umumiy tamoyillari, bilishning dialektik metodi va umuman fanning mazmuniy tuzilishi;

umumilmiy metodologiya - keng ko'lamlil metodologik muammolarni hal qilish bilan bog'liq bo'lgan barcha yoki ko'pchilik ilmiy fanlarga ta'sir qiluvchi umumilmiy tushunchalar, nazariyalar;

aniq-ilmiy metodologiya - metodlar majmui, yondashuvlar, maxsus ilmiy fan tadqiqoti;

ilmiy tadqiqot metodlari empirik materialni olish va uni birlamchi qayta ishlashni ta'minlaydigan protseduralar majmui sifatida [6].

Shunday qilib, bugungi kunda metodologiyani tushunish bo'yicha yagona, umumiy qabul qilingan, o'rnatilgan va to'liq qarashlar tizimi mavjud emas. Metodologiya o'zining boshlang'ich bosqichida.

Ilmiy tadqiqot metodologiyasi (ilmiy bilish) metodologik tahlilning umumiy ilmiy darajasini bildiradi va tadqiqot predmeti va obyektiga mos keladigan ko'plab fanlarda faoliyat yurituvchi bilish tamoyillari, metodlari va shakllari haqidagi ta'limotdir. Fan metodologiyasi ilmiy tadqiqotning komponentlarini tavsiflaydi, shuningdek, ilmiy muammoni hal qilish jarayonida tadqiqotchining harakati ketma-ketligi, muammo bayonini ajratib ko'rsatish, tadqiqot predmetini belgilash, tadqiqot mavzusini qurish haqida tasavvur hosil qiladi.

Tahlil va natijalar. "Faoliyat" tushunchasi metodologiyaning deyarli barcha falsafiy ta'riflarida asosiy

hisoblanadi. Metodologiyaning ana shu "faoliyat" jihati A.M.Novikov unga o'z ta'rifini bergan: "Metodologiya - bu faoliyatni tashkil etish haqidagi ta'limotdir".

A.M.Novikovning metodologiya tushunchasiga ta'rif boshqa tadqiqotchilarning ishlarida qo'llanila boshlandi. A.M. Novikov "Metodologiya sxemasi" quyidagi shaklga ega [7]:

1. Faoliyatning xususiyatlari: tamoyillari, shartlari, meyorlari.

2. Faoliyatning mantiqiy tuzilishi: subyekt, obyekt, predmet, shakllar, vositalar, metodlar, faoliyat natijasi.

3. Faoliyatning vaqt tarkibi: faoliyat fazalari, bosqichlari.

Faoliyatni amalga oshirish jarayoni loyiha doirasida vaqt va resurslar bilan cheklangan fazalar va bosqichlarda ma'lum vaqt ketma-ketligida amalga oshiriladigan ma'lum tizimni maqsadli yaratish yoki o'zgartirish sifatida qaraladi.

Yondashuv ilmiy metodologiyada keng qo'llaniladigan kategoriyalardan biri hisoblanadi.

Pedagogika metodologiyasida yondashuv nazariy va amaliy pedagogik muammolarni hal qilishda, shu jumladan pedagogik tadqiqotlar va ta'lim amaliyotida qo'llaniladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, mustaqillikdan oldin pedagogikada "muhit orqali tarbiya" g'oyalari juda mashhur bo'lgan (N.I.Lordanskiy, A.G.Kalashnikov va boshqalar). Ushbu g'oyalar sotsialistik maktab amaliyotida faol joriy etilgan.

O'sha davrda asosiy tarbiya vositasi keng ijtimoiy muhit deb hisoblangan (V.N.Shulgin), va uning tashkilotchisi pedagog bo'lishi kerakligi qayd etilgan (L.S.Vygotskiy, A.G.Kalashnikov).

Muhit yondashuvining pedagogik faoliyatga oid metodologik tamoyillari ushbu yondashuvning bilvosita boshqaruv nazariyasi sifatidagi postulatlar bilan belgilanadi. Ushbu metodologiya pedagogik nuqtai nazardan ijobiy bo'lgan muayyan muhitni yaratish bo'yicha harakatlarni o'z ichiga oladi. Muhit ma'lum ozuqa manbalariga ega bo'lgan bilim shakllantirish orqali yaratiladi, bu esa salbiy bilimlarni yo'q qilish yoki neytrallashtirishni nazarda tutadi. Bu jarayonda ijobiy turmush tarzi (pedagogik jihatdan ijobiy deb baholangan) shakllanishi va mustahkamlanishi uchun sharoitlar yaratiladi[8].

Muhitning mohiyatini maxsus talqin qilish ushbu yondashuvning asosidir: muhit — bu ta'lim oluvchining o'zi tomonidan muhit sifatida qabul qilinadigan narsadir. Shu ma'noda, muhit yondashuvi — gumanistik metodologiyadir. Uning mohiyati faqat ta'lim oluvchini o'rab turgan atrofni yaratish bilan chegaralanmaydi. Diagnostik tadqiqotlar natijasida olingan ma'lumotlar asosida har bir ta'lim oluvchi uchun individual muhit yaratiladi, chunki oziqlantiruvchi nishalar har bir ta'lim oluvchiga mos keladigan ozuqani o'z ichiga olishi kerak.

Muhit yondashuvi - bu pedagogikaning gumanistik xususiyatlarini saqlagan holda keng ko'lamlil natijalarga erishish metodologiyasidir. Muhit yondashuvi, pedagogik nazariya sifatida (uning ichida ijtimoiy-falsafiy umumlashmalarni o'z ichiga oladi), ayni paytda pedagogikaning metodologiyasi sifatida xizmat qilishi, pedagogning kasbiy faoliyat tizimini tashkil etish vazifasini bajarishi va uning orqali tarbiyalanuvchining faoliyatiga tashkilotchi ta'sir ko'rsatishi mumkin [Ivanovich, 2010].

Oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega ta'lim oluvchilar bilan ishlashda differensial yondashuv. Differensial yondashuv ta'limdagi muhim yondashuvlardan biri bo'lib, u ta'lim oluvchilar guruhlarining ehtiyojlarini hisobga oluvchi pedagogik yondashuvdir. Bu yondashuv materialni bosqichma-bosqich o'zlashtirish jarayonini ta'minlaydi va bilim darajasining miqdoriy hamda sifat o'zgarishlariga, ko'nikmalar va malakalarni shakllantirishga, shuningdek, butun bilish sohasining rivojlanishiga olib keladi (V.I. Zagvyazinskiy).

Differensial yondashuvning turi. Didaktikada o'quv jarayoni ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlari (farqlari), ya'ni shaxsning asosiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilganda u differensial deb hisoblanadi.

Pedagogik adabiyotda "ichki" va "tashqi" differensiallashuv tushunchalari ajratiladi:

Ichki differensiallashuv: Ta'lim jarayoni shunday tashkil etiladiki, unda talabalarning individual xususiyatlari inklyuziv ta'lim faoliyatini tashkil etish sharoitlarida hisobga olinadi. Bu holda differensiallashuv tushunchasi individuallashtirilgan ta'lim tushunchasiga yaqinlashadi.

Tashqi differensiallashuv: Turli o'zlashtirish darajasiga ega talabalar ma'lum individual belgilarga — qobiliyatlari (yoki ularning yo'qligi), shaxsga yo'naltirilganligi, qiziqishlariga qarab maxsus guruhlarga birlashtiriladi.

V.V.Davidovning fikriga ko'ra, faoliyatli yondashuv ta'lim falsafasi, rivojlantiruvchi inklyuziv ta'limning turli tizimlari asosida quriladigan metodologik baza hisoblanadi. Bu tizimlar o'ziga xos texnologiyalar, usullar va nazariy xususiyatlarga ega.

Tizimli yondashuv 1985-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, uning paydo bo'lishi mahalliy psixologik fan ichida mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish zarurati bilan bog'liq edi. Bu qarama-qarshiliklar tizimli yondashuv (B.G.Ananyev, B.F.Lomov va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan)

hamda faoliyatli yondashuv (L.S.Vygotskiy, L.V.Zankov, A.R.Luriya, D.B.Elkonin, V.V.Davidov kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan) o'rtasida mavjud edi. Tizimli yondashuv mazkur yo'nalishlarning uyg'unlashuvi natijasida yuzaga kelgan.

Ta'lim oluvchilarning mustaqil va ijodiy faoliyatini ta'minlash. Ta'lim oluvchilarga dastlab amaliy va moddiy harakatlarni o'rgatib, so'ngra ularni nazariy va ideal darajaga olib chiqish orqali intellektual faoliyatni o'zlashtirish imkoniyati yaratiladi[9].

Xulosa va takliflar. Inklyuziv ta'limning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun pedagoglarning bilim va ko'nikmalarini oshirish, innovatsion texnologiyalarni qo'llash, psixologik tayyorgarlikni oshirish bilan bir qatorda, pedagoglarni inklyuziv ta'limga tayyorlashda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash zarur ekanligi, inklyuziv ta'limni yo'nalishida kasbiy kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha xorij tajribasidan foydalanish imkoniyatlarini yo'lga qo'yish, inklyuziv ta'limni rivojlantirishga doir to'garaklar faoliyatini kengaytirish lozim[10].

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 23.09.2020 y. O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021 y., 03/21/683/0375-son).
2. Емельянов Ю.Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности: Дис. д-ра психол. наук: 19.00.05-Л., 1990.-68 с.
3. Горбачев А.А. Горбачева Д.А. Выпускная квалификационная работа . Метод, пособие.- М., 2003.-58 с.
4. Lipskij I.A. Pedagogicheskoe soprovozhdenie razvitiya lichnosti: teoreticheskie osnovaniya // 285 образование и право № 4 • 2020 .Teoretiko-metodologicheskie problemy sovremennogo vospitaniya: sbornik nauchnyh trudov. – Volgograd, 2004. – S. 280-287
5. Микешина Л.А. Social philoso-phy of science: unexpected rus-sian roots/Social epistemology. 2017. Т. 31. № 1. С. 25-37. 8. Современные методологические стратегии: интерпретация, конвенция,перевод: Коллективная монография, 2014. Сер. Humanitas. 2014- 526 с.
6. Юдин Е.Г. Трибологическая надежность фрикционных узлов трансмиссий транспортных машин // Вестник МГТУ им. Н.Э. Баумана. Сер. Машиностроение. - 2004. - № 2. - С. 3-23.
7. Новиков Д.А., Новиков А.М. Обучение основам методологии // Педагогика. 2009. № 7. С. 11-17.
8. Norkulova, S., Rajabov, S., Xujayarova, N., Dovranova, O., Elmurodov, S., Alieva, S., & Umurzakova, M. (2025). Economic implications of geotechnical engineering and its influence on modern infrastructure and earthquake resilience. Archives for Technical Sciences, 33(2), 678–689. [https://doi.org/10.70102/afts.2025.1833.678](https://doi.org/10.70102/afts.2025.1833.678?utm_source=chatgpt.com)
9. <https://www.arhivzatehnickenuke.com/article/686/pdf>
10. N.S.Khujayarova concept of development of inclusive training of future educators. Mental Enlightenment Scientific – Methodological Journal. 2025-08-25 DOI: <https://doi.org/10.37547/mesmj-V6-I5-24>. Pages: 205-215.
11. <https://mentaljournal-jspu.uz/index.php/mesmj/article/view/993/1004>
12. Khujayarova Nafisa Sultanmurodovna. Trends in the development of inclusive education in higher education. UDC: 37, 37.01/.09 Electronic Journal Of Actual Problems Of Modern Science, Education And Training. December, 2025-12. ISSN 2181-9750. https://khorezm-science.uz/templates/khorezm/upload/2025_Volume%209,%20Issue%2012_full.pdf#page=22